

Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar

YUSUF AKÇURA
VE
ZİYA GÖKALP

Dr. Mehmet Kaan Çalen

ÖTÜKEN

DR. MEHMET KAAAN ÇALEN: 07.04.1981 tarihinde Edirne'nin Keşan ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Keşan'da tamamladı. 2004 yılında Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2008 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını, 2013 yılında da aynı anabilim dalında doktorasını bitirdi. Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi* (Ötüken Neşriyat, 2013), *Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik* (Bilgeoğuz Yayınları, 2014, Halûk Kayıcı'yla birlikte) ile *Osmanlıcılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük* (Ötüken Neşriyat, 2017) isimli kitapları ile çeşitli dergi, gazete ve internet sitelerinde yazıları yayımlanan Çalen, 2018 yılında, Türk Ocakları tarafından tevcih edilen "Ziya GÖKALP, Türk Ocakları İlim ve Teşvik Armağanı"nı almıştır.

E-posta: mkaancalen@trakya.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Takdim/ 9

•

Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'ın Üçlü Tasnifleri:
Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak / 13

•

Şemseddin Sami'den Ziya Gökalp'a Millet Kavramının Evrimi / 29

•

“Yeni Hayat”tan “Millî Hayat”a, İntihardan Terkîbe Ziya Gökalp / 45

•

Kimlik Meselesi Bağlamında Ziya Gökalp Merkezli
Bir Ömer Seyfettin Okuması/ 63

•

Parçalanmış Adam: Yusuf Akçura/ 81

•

Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu:
“Türk, Cermen ve Slavların Münâsebât-ı Târihiyyeleri” / 89

•

Yusuf Akçura'nın Cengiz Han'ı Yahut II. Meşrutiyet Döneminde
İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru/ 117

•

Yusuf Akçura, Ziya Gökalp'a Karşı yahut
Niyazi Berkes'e Göre
Akçura Niçin Unutuldu?/ 151

•

Kaynakça/ 171

•

Dizin/ 181

TAKDİM

Elinizde tuttuğunuz kitap, modern Türk milliyetçiliğinin iki kurucu ismi olan Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp üzerine muhtelif zamanlarda kaleme aldığım makale ve tebliğlerin bir araya getirilmesi ile oldu. Bu iki ismin sadece modern Türk milliyetçiliği özelinde değil, daha geniş bir perspektifte önem arz ediyor oluşu, kitabın “Modern Türk düşüncüsüne Bir Derkenar” üstbaşığı ile verilmesini mücib oldu. Kitapta Akçura ve Gökalp ile birlikte Şemseddin Sami, Ömer Seyfeddin, Niyazi Berkes gibi yine modern Türk düşüncesinin önemli isimlerine de konu dairesinde tesadüf edilecektir. Kitabı teşkil eden metinlerin mütevâzı, fakat hepsinin bazı soru ve meselelerin peşinde giden, kendi küçük bağlamları ve perspektifleri içinde muhtelif ayrıntıları derinleştirmek suretiyle özel olarak Akçura ve Gökalp’ın, daha geniş bir zemin üzerinde ise modern Türk düşüncesinin kimi mesele ve olgularının anlaşılmasına katkı sunabileceğini düşünüyorum. Umarım öyledir...

Mehmet Kaan Çalen
13 Ekim 2017 - Edirne

Kayınpederim Nevzat Kara'ya...

YUSUF AKÇURA
VE
ZİYA GÖKALP'İN ÜÇLÜ TASNİFLERİ:
ÜÇ TARZ-I SİYASET VE TÜRKLEŞMEK,
İSLÂMLAŞMAK, MUÂSIRLAŞMAK

Meselenin Takdimi

Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i ve Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak*'ı hiç şüphesiz modern Türk düşüncesinin en önemli metinleri arasındadır. Söz konusu iki metnin taalluk ettiği kimlik meselesi, bugün hâlâ bütün şiddetiyle -hatta çekiciliğiyle- kamuoyunu meşgûl etmeyi sürdürmektedir. Kaleme alındıkları tarihten günümüze kadar aşağı yukarı bir asırlık zamanın geçmiş olmasına rağmen, sık sık geriye dönerek bu iki esere yeniden bakma ihtiyacı duymak zorunda kalmamız, meselenin süreklilik istidadı göstermesinde saklı olmalıdır. *Üç Tarz-ı Siyaset* ve *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak* artık düşünce tarihimizin ilgi sahasına ait iki yaşlı eser gibi gözükse de yaşamaya ve güncelliklerini muhâfaza etmeye devam etmektedir.

İki eser ilginç benzerlikler taşımakta lâkin aralarındaki mühim farklılıklar da dikkatten kaçmamaktadır. Evvelâ her iki eser de Türk milliyetçiliğinin düşünce iklimi içerisinde doğmuştur; müessirleri Türkçülük hareketinin en önde gelen simaları arasındadır¹. Bununla birlikte iki düşünürün hayat hikâyeleri, öğrenim süreçleri, etkiledikleri kaynaklar, karakterleri ve meselelere bakış tarzları farklılıklar

¹ Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in karşılıklı münasebetlerinin pek sıcak olmadığı bilinmektedir. Bkz. Rafael Muhammetdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 114-115.

arz etmektedir ki bu husus mutlak surette eserleri arasındaki farkları da tayin etmiştir². Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*'inde “Batı’dan feyiz alarak kuvvet kazanmak ve ilerlemek arzuları uyandıktan” sonra Osmanlı ülkesinde tasavvur ve takip edilen “*üç meslek-i siyasî*”yi tahlil etmektedir. Benzer şekilde Gökalp da memleketimizde mevcut bulunduğunu söylediği üç fikir cereyanını incelemiştir. Her iki düşünür de bahsi geçen eserlerinde, siyasî ve fikrî hareketleri üçlü tasnifler hâlinde tahlil etmekle birlikte, Akçura ve Gökalp’ın üçlü tasnifleri tam olarak örtüşmemektedir. Akçura; Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük şeklinde belirlediği “*üç meslek-i siyasî*” içinde “Muâsırlaşmak”ı (Batıcılığı) müstakil bir siyaset olarak zikretmemiştir. Gökalp da eserine ismini veren üçlü tasnifine Osmanlıcılığı dâhil etmemiştir.

Akçura ve Gökalp’ın üçlü tasniflerindeki “Muâsırlaşmak (Batıcılık)-Osmanlıcılık” değişikliği üzerinde düşünmeye değer bir konudur. Bu hususta Akçura’nın “seçenekçi”, Gökalp’ın ise “sentezci” olduğu tarzında ve muhtemelen kaynağını Akçura’nın Gökalp’ın ölümü üzerine kaleme aldığı yazıdan³ alan bir yorumun, araştırmacılar arasında genel bir kabule mazhar olduğunu müşahede etmekteyiz. Söz konusu yorum, bilhassa iki düşünürün Türkçülük anlayışlarındaki farklılıklara yapılan, ısrarlı bir vurgu üzerine bina edilmektedir⁴. Şahsî kanaatimize göre Akçura’nın seçenekçiliği ile

² Bu çalışmada birkaç küçük ayrıntı dışında Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp hakkında biyografik bilgi verilmeyecektir. Bu konuda aşağıdaki eserlere başvurulabilir: Muhammetdin, a.g.e.; François Georjon, *Türk Milliyetçiliği'nin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çeviren: Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çeviren: Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002; Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005.

³ ...Münâkaşaların hitâmında bazen fikirlerimizden tetâbuk etmediğine şahit olurduk. Asıl ihtilâf nazarı tevliid eden mevzulardan ziyade dimağlarımızın tabii temâyülüydü. Zannedirim onun kuvvetli zekâsı, çok terkibî ve akidevî idi. Benim çatlak kafam tahlil ve intikâda meyyâldir.” Akçuraoğlu Yusuf, “Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, 1340, C. 1, Nu: 3, s. 156-162.

⁴ Bu hususta şu karşılaştırmalı çalışmalara bakılabilir: Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi Yayınları, Ankara 2000. s. 247-273; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000, s. 204-218; François Georjon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çeviren: Ali Berktaş, YKY

Gökalp'in sentezciliği ve iki mütefekkirimizin iddia edildiği gibi farklı Türkçülük anlayışlarına sahip olması *Üç Tarz-ı Siyaset* ve *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* arasındaki farklılıkları tatmin edici derecede izah etmeye kâfi değildir. İşbu makalede Akçura ve Gökalp'in üçlü tasniflerini tahlil ve mukayese ederek konuya farklı bir bakış açısı getirmeye çalışacağız. Makalenin genel bir Akçura-Gökalp mukayesesi olmadığını ve sadece iki temel metin üzerinde durulacağını peşinen belirtmenin doğru olacağını düşünüyoruz.

Yusuf Akçura ve Üç Tarz-ı Siyaset

Üç Tarz-ı Siyaset, 1904 yılında, Ali Kemâl'in Kahire'de çıkardığı *Türk* isimli gazetede, üç bölüm hâlinde yayımlandı ve Yusuf Akçura böylece günümüze kadar devam eden bir tartışmanın ilk fitilini yakmış oldu. Akçura'nın bizzat kendisinin de belirtmiş olduğu üzere, Osmanlı Devleti'ndeki siyaset tarzlarını isimlendirip; tasnif, tayin ve tahlil etmesi bakımından eser bir ilk olma özelliğini taşımaktadır⁵. Eser ile sahibinin, Volga kıyısındaki Simbir şehrinde başlayıp Osmanlı İstanbulu'nda devam eden, daha sonra Trablusgarb, Fransa, Kırım ve Kazan'a kadar uzanan hayat hikâyesi arasında mutlak surette bir bağ olmalıdır. Farklı dünyalara ait tecrübeler, Akçura'ya Osmanlı-Türk aydınlarında olmayan bir bakış açısı kazandırmıştı. Nitekim bir Osmanlı aydını olan Ali Kemâl'in, *Üç Tarz-ı Siyaset*'i tarihî hakikâtlere muvafık bulmaması ve eseri zihni bir egzersizden ibaret görmesi bu bağlamda manidardır⁶.

Akçura, "*Memâlik-i Osmâniyye'de, Garb'dan istifâza ile iktisâb-ı kuvvet ve terakkî arzuları uyanalı, Hükûmet-i Osmâniyye'ye tâbi' milel-i muhtelifeyi temsil ve tevhîd ile bir Millet-i Osmâniye vücûda getirmek, hakk-ı Hilâfet'in devlet-i Osmâniyye hükümdârında olmasından istifâde*

Yayınları, İstanbul 2006, s. 91-101. Hilmi Ziya Ülken, Yusuf Akçura ve etrafındakilerin üç cereyan arasındaki problemi çözmeksizin sadece münakaşa ettiklerini, bu problemi bir sistem içinde ilk defa Ziya Gökalp'in çözmeye teşebbüs ettiğini yazmaktadır. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Seçme Eserleri-I Ziya Gökalp*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. XVII.

⁵ Akçuraoğlu Yusuf, "Türkçülük - Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları", *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928, s. 406-407.

⁶ Bkz. Ali Kemal, "Cevabımız", (Yeni yazıya aktaran: Recep Duymaz), *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 193-203.

ederek, bütün İslâmları hükûmet-i mezkûre idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin Panislamisme dedikleri), ırk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyâsiyesi teşkil etmek”⁷ şeklinde üç siyasî mesleğin tasavvur ve takib edildiğini belirterek, bu üç siyaseti Osmanlı Devleti’nin menfaati nokta-i nazarından tahlil etmektedir.

“Millet-i Osmâniye vücûda getirmek” siyaseti Akçura’ya göre “nesebî ve irkî olmaktan ziyâde, taleb-i vicdânîye müstenid” Fransız tipi milliyetçiliğe göre kurgulanmıştı. II. Mahmud zamanında başlayıp, Ali ve Fuad paşalar zamanında zirve noktasına ulaşan bu siyasetin esasları, Osmanlı memleketindeki Müslim ile Gayrimüslim ahâliyi aynı hak ve vazifelerle mücehhez kılarak aralarında tam mânâsıyla eşitlik tesis etmek ve din ve nesep ihtilâflarına bakmaksızın ayrı milletleri birbirine karıştırarak Amerikan milleti gibi yeni bir Osmanlı milleti inşâ etmeği⁸. Akçura, Osmanlı sınırlarını mevcut hâliyle muhafaza edebilmek için yegâne çarenin bu siyaset olduğunu teslim etmekle birlikte, iki kışkırtıcı soruyu da tartışmaya açmaktadır:

1. “Osmanlı Devleti’nin hakikî kuvveti, şekl-i hâzir-ı coğrafisini muhâfaza etmekte midir?”
2. “Muhtelif cins ve dine mensûb olup şimdiye kadar birbirleriyle nizâ ve cidâlden hiç hâli kalmayan anâsırın, şimdiden sonra, terkib ve meczi mümkün müdür?”⁹

Osmanlılık siyasetinin başarıya ulaşması hâlinde, meydana gelecek karma Osmanlı milleti dâhilinde Türkler eriyeceği ve devlet üzerindeki bütün hâkimiyet ve nüfûzunu kaybedeceği için, bu başarının Osmanlı Devleti’ne katacağı kısmî kuvveti, Akçura’nın pek anlamlı bulmadığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki böyle bir birleşmeyi ne Türkler, ne Müslümanlar, ne gayr-i Müslimler, ne Rusya, ne Balkan hükûmetleri, ne de Avrupalılar istiyordu. Dolayısıyla “Osmanlı milleti vücûda getirmekle uğraşmak beyhûde bir yorgunluktu...”¹⁰ Akçura, daha eserinin başında, “Millet-i Osmâniyye vücûda getirmek arzusu pek âlî

⁷ Yusuf Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset”, (Yeni yazıya aktaran Recep Duymaz), *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları*, s. 167.

⁸ Akçura, a.g.m., s. 168-169.

⁹ Akçura, a.g.m., s. 178, 180.

¹⁰ Akçura, a.g.m., s. 185.

bir gâye-i hayâlîye, pek yüksek bir ümîde doğru teâlî etmiyordu” diyerek Osmanlılık siyasetiyle kendi idealizmi arasına bir mesafe koymuştu. Hariçteki Müslümanlara ve Türklere taalluk etmemesi sebebiyle mahallî ve dâhili bir mesele olarak kalan Osmanlılık siyaseti, Akçura’ya yeterince çekici gelmiyordu. Millet tanımında ırkı (soyu) esas alan Alman milliyetçilik tipolojisini daha doğru bulduğu için Fransız tipi iradî milliyetçilik anlayışı üzerine kurulu ve Türklüğü bir referans olarak kabul etmeyen Osmanlılık siyasetini reddediyordu¹¹.

Akçura, Osmanlılık siyasetinin başarısızlığı üzerine Avrupalıların “Panislâmizm” adını verdikleri “İslâmiyyet politikası” ortaya çıktığını yazar. Yeni siyasetin esası, yeryüzündeki bütün Müslüman unsurları, aralarındaki soy farklarına bakmaksızın müşterek dinden istifade ederek, Müslümanlar arasında cari olan “*din ve millet birdir*” kaidesi çerçevesinde birleştirip modern mânâsıyla yeni bir millet inşa etmektir¹². “İslâmiyyet politikası” Genç Osmanlılar’ın Avrupa’da buldukları sırada, memlekete dair dışarıdan ve daha derin bir bakış kazanmaları neticesinde doğmuş ve II. Abdülhamid’le birlikte devletin resmî siyaseti mevkiine yükselmişti.

Akçura’ya göre İslâmiyet, İslâm dünyasının pek çok yerinde hâlâ Müslümanlar için en temel ve güçlü kimlik tayin edici unsurdur. İslâmiyet’in bu vasfından faydalanarak Osmanlı Devleti’nin idaresindeki Müslümanlar, “*Osmanlı milletine*” kıyasla daha sıkı bir bağla birleştirilebileceği gibi Osmanlı Padişahı’nın İslâm dünyasının büyük kısmı tarafından Halife olarak tanınması, bütün Müslümanların birleşmesinden doğacak büyük bir topluluğun vücuda getirilmesini mümkün kılabilirdi. Lâkin Osmanlıcılığa göre daha geniş bir proje olan İslâmcılık, kısmî dahilî engellerin yanında ciddi haricî engellerle karşı karşıyaydı. İslâm devletlerinin hepsi Hıristiyan devletlerin nüfuzu altındaydı ve hemen hemen bütün Hıristiyan devletler, Müslüman tebaaya sahipti. “İslâmiyyet politikasını” takip etmek demek, bütün Hıristiyan dünyasına meydan okumak demektir ve en güçlü İslâm devleti olan Osmanlı’nın bile böyle bir teşebbüste bulunması zordu. Diğer yandan bu politika, Osmanlı tebaası arasındaki Müs-

¹¹ Akçura, a.g.m., s. 168-170.

¹² Görüldüğü üzere Akçura, Osmanlılık gibi İslâmcılığı da milliyetçilik örneğine göre kurgulanmış bir ideoloji olarak değerlendirmektedir.

lim-Gayrimüslim ayrışmasını körükleyerek ciddi toprak kayıplarına sebebiyet verecekti¹³.

Akçura, son olarak “*ırk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyâsiyyesi husule getirmek*” fikrinden bahseder ki eser şöhretini büyük ölçüde bu bahse borçludur. İlmî ve kültürel plânda oluşmaya başlayan Türk milliyetçiliğini, siyasî bir proje hâline getirmesi sebebiyle *Üç Tarz-ı Siyaset*’i *Komünist Manifesto*’ya benzeterek Türk milliyetçiliğinin manifestosu olarak kabul eden araştırmacılar dahi olmuştur¹⁴. Tarihte hiçbir Türk devletinin bu fikrin takipçisi olmadığını belirttiikten sonra yakın dönemde de mevcudiyetine işaret olabilecek herhangi bir ipucuna rastlamadığını ifade eden Akçura, Osmanlı Türklerinin Almanlarla münasebetlerinin artması neticesinde Alman tarih ve dilbilim araştırmalarının etkisiyle İstanbul’da Türk milliyetçiliğine taraftar bir mahfilin oluştuğunu yazar. Mahfil siyasî olmaktan ziyade ilmî bir hüviyet taşımaktadır. İslâmcılık gibi umumî bir siyaset olan Türkçülük, Türk dünyasının muhtelif yerlerinde de doğum emareleri göstermektedir fakat Akçura bu siyasetin henüz çok yeni olduğunu itiraf eder¹⁵.

Üç Tarz-ı Siyaset’in belki de en önemli özelliği, tahlil edilen üç siyasî fikri mukayese ederek birbirleri arasındaki çelişkileri ortaya koymasıdır. Bu bağlamda Akçura’nın Osmanlıcılık ve İslâmcılık karşısında Türkçülüğe kazandırdığı pozisyon ilgi çekicidir. Osmanlı Devleti’nin Türkçülük siyaseti takip etmesi, coğrafyasının ve altı asırlık tarihî yapısının büyük ölçüde değişmesine yol açarak bir Balkan devleti olmaktan çıkıp bir Asya devleti olmasıyla neticelenecekti. Osmanlı sınırları içindeki Gayrimüslim ve Türk olmayan Müslüman unsurlar ayrışacaktı fakat Osmanlı sınırları içindeki Türkler hem ırkî hem de dinî rabitalarla sınımsız birleşecekler ve Türk olmadığı hâlde bir dereceye kadar Türkleşmiş Müslüman unsurlar tamamen Türkleşeceklerdi. Bundan daha önemlisi “*dilleri, ırkları, âdetleri ve hattâ ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük kısmıyla Avrupa’nın cihet-i şarkıyyesine yayılmış bulunan Türklerin birleşmesiyle*” büyük bir siyasî Türk milliyeti vücuda gelecekti¹⁶.

¹³ Akçura, a.g.m., s. 170-173, 185-188.

¹⁴ Georjeon, a.g.e., s. 2, 34; Muhammetdin, a.g.e., s. 50.

¹⁵ Akçura, a.g.m., s. 173-175.

¹⁶ Akçura, a.g.m., s. 189.

Yusuf Akçura'nın Türkçülük ve İslâm arasında kurduğu ilişki, Türk milliyetçiliğinin fikrî sistematiğinin oluşumu açısından bir başlangıç noktası kabul edilebilir. Türkçülüğün önündeki haricî engeller İslâmcılığa göre daha azdı, ne var ki Türkçülük ciddi dâhilî engellerle karşı karşıyaydı. Din-i İslâm, bu engellerin aşılmasında ve Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilirdi. Bir kısım milliyet tariflerinde din bir amil olarak sayılmaktaydı ve Türklerin büyük çoğunluğu Müslümandı. Bu suretle dini, milletin objektif unsurları içine alan Türk milliyetçiliğinin klasik millet telâkkisi oluşmaya başlıyordu¹⁷.

Akçura, bahsi geçen üç siyasetten hangisine taraftar olduğunu doğrudan ifade etmeyerek objektif kalmaya dikkat etmiştir fakat bilhassa eserin son kısımlarında Türkçülüğe eğilimini gizlememiştir. Osmanlıcılığı faydalı fakat imkânsız bulmaktadır. İslâmcılık ve Türkçülük siyasetlerindeki menfaat, mahzur ve zorlukların hemen hemen eşit seviyede olduğunu söyleyerek tatbikine çalışılması lâzım gelen siyasetleri ikiye indirmiştir. *“Türk cerîdesinin ismini işittiğim zaman, nihayet beni dâima iz'âc eden şu suale cevap bulacağımı ümîd ve ismine nazaran o cevabın da Türklük siyaseti olacağını zanneylemiştim.”* cümlesiyle aslında “tek tarz-ı siyasette” karar kıldığını üstü kapalı bir şekilde beyan etmiştir¹⁸.

Ziya Gökalp ve Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak

Ziya Gökalp'ın *Türk Yurdu*'nda “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak” üst başlığı altında yayımladığı makaleler serisinin ilki, *“memleketimizde üç fikir cereyânı vardır”* cümlesi ile başlamaktadır. Söz konusu üç fikir cereyânı kronolojik sıraya göre Muâsırlaşmak, İslâmlaşmak ve Türkleşmektir.

Gökalp, mütefekkirlerimizce evvelâ “Muâsırlaşmak” lüzumunun hissedildiğini belirtir ve Osmanlı-Türk modernleşmesini III. Selim devriyle başlatır. *“Aslı bir akide hükmünde”* gördüğü *“Muâsırlaşmak”*ı herhangi bir fikrin veya grubun tekeline bırakmaz ve değişen dozajlarda bütün fikir akımlarının muâsırlaşma eğilimi taşıdığıнын altını çizer¹⁹. “Muâsırlaşmak cereyânı”, Gökalp'ın iddia ettiği gibi *“muay-*

¹⁷ Akçura, a.g.m., s. 190.

¹⁸ Akçura, a.g.m., s. 191.

¹⁹ Ziya Gökalp, “Üç Cereyân”, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muâsırlaşmak*, (Kitaplar-1 içinde), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 45.

yen bir nâşire mâlik"²⁰ değilse hususî bir fikrî sistematiği ve programı da yok demektir. Sistemsiz ve belirsiz bir "akidenin/temayülün/ihtiyacın/zaruretin" üç fikir cereyânından biri ve hatta ilki mevkiine yükseltilmesi fazlaca cömert bir yaklaşım gibi durmaktadır (Bu hususa netice kısmında tekrar temas edilecektir).

Gökalp, Tanzimatçıların muâsırlaşma telâkkisini birkaç cepheden tenkit eder ve kendi muâsırlaşma teorisini yeni bir medeniyet tasavvuru içine oturtur. Burada muâsırlaşmayı bir dereceye kadar Osmanlılık ile aynileştirdiği ve içtimâî köklerden mahrum addettiği bürokratik modernleşmeye bilhassa kozmopolitliği sebebiyle karşı çıktığı söylenebilir²¹. Gökalp'ın hedefi muâsır bir İslâm Türklüğü vücuda getirmektir. Bu itibarla kozmopolit muâsırlaşma cereyânı yerine, millî ölçüler çerçevesinde alternatif bir tarz-ı muâsırlaşma teklif etmektedir. Asrîliği aletten doğan bir olgu olarak mütalaa eden Gökalp için muâsırlaşmak, şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değil, fen ve teknikte Avrupalıların seviyesine çıkmaktır²².

Muâsırlaşmak temayülüne, İnkılâp'tan sonra "İslâmlaşmak" emelinin iltihak ettiğini yazan Gökalp, İslâmcılığı, II. Meşrutiyet dönemine münhasır ve Türkçülük ile aşağı yukarı eş zamanlı bir olgu gibi mütalaa edip *Üç Tarz-ı Siyaset*'te görüldüğü veçhile II. Abdülhamid'in "İttihad-ı İslâm" siyasetine atıfta bulunmamaktadır. Bunun iki sebebi olabilir: Birincisi II. Meşrutiyet döneminde Abdülhamid aleyhinde oluşan tepkiyi nazar-ı dikkate alarak İslâmlaşmak fikrinin taşıyıcısı gördüğü "*Sırat-ı Müstakîm-Sebilü'r Reşâd*" mecmuası etrafındaki İslâmcılarla, Abdülhamid'in İslâmcılığını ilişkilendirmek istememiş olabilir ki bu iki İslâmcılık tarzı birbirlerinden nitelik olarak farklıdır. İkincisi, Gökalp, "İslâm Ümmetçiliği" ve "İslâm Milli-

²⁰ Modern tarih literatürümüzde Batıcılığın merkezi addedilen *İctihâd* mecmuası etrafındaki çevreyi, Gökalp'ın "muâsırlaşmak cereyânının hususî naşiri" telakki etmediği görülmektedir. Peyami Safa, bu hususu Gökalp'ın Abdullah Cevded ile arasının açık olmasına bağlamaktadır. Bakınız: Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 28.

²¹ "Muâsırlaşmak cereyânına tâbi olanlar Tanzimat fikirlerini yadıkları sırada... tarihî bir mânâyı haiz kadîm 'Osmanlı' tabire yerine, millî renklerden tamamıyla ârî olmak üzere, yeni bir mânâ yapıştırmışlardı." Bkz. Gökalp, "Üç Cereyân", *a.g.e.*, s. 46.

²² Gökalp, "Üç Cereyân", *a.g.e.*, s. 48.

yetçiliği” ayrımına giderek²³ bütün Müslümanların bir millet teşkil ettiği fikrine karşı çıkmıştır. II. Abdülhamid’in “İttihad-ı İslâm” siyasetini, İslâm milliyetçiliği bağlamında değerlendirip ötelemek ve Türkçülük ile uyum hâlinde, ümmet programına dayalı yeni bir İslâmcılık kurgulamak istemiş olması ihtimâl dâhilindedir. Ümmet programıyla “*Sırât-ı Müstakîm-Sebîlü’r Reşâd*” mecmuası etrafındaki İslâmcıları da iknâ edebileceğini düşünmüş ve bu gerçekleşmeyince *İslâm Mecmuası*’nı neşretmeye başlamış olmalıdır.

Gökalp’ta İslâmlaşmanın içeri ve dışarı olmak üzere iki yönü vardır. Birinci yönüyle İslâm, Türk milliyetinin kurucu unsurlarından birisidir. İkinci yönüyle, İslâm dünyası sathında, Arap harflerini muhafaza etmek, ilim ıstılahlarını müşterek hâle getirmek, müşterek bir İslâm terbiyesi oluşturmak, müftülük teşkilâtları arasında irtibat tesis etmek, hilâlin kutsiyetini muhafaza etmek gibi prensipler üzerine müesses bir ümmet programıdır. Ona göre, biri milliyet, diğeri ise beynelmileliyet ile ilgili olması sebebiyle İslâmlaşmanın bu iki ciheti arasında bir tenakuz, karşıtlık yoktur. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*’ta Gökalp, ayrıntılı bir millet/milliyet tanımı yapmamış, milletin lisanî bir zümre olduğunu belirtmekle yetinmiştir²⁴ fakat İslâmiyet ile Türklük arasında özel bir ilişki kurarak daha sonraki yıllarda Türk-İslâm sentezi çizgisindeki söylemin sıklıkla tekrar edeceği argümanların temelini atmıştır. Aynı lisanı konuşan insanlar, “*aynı iştiyak ve temâyüllere, aynı vicdan ve zihniyete*” sahip olacakları için aynı dine inanma eğiliminde de olacaklardır. Türklerin, muhtelif dinleri denedikten sonra Şamanî Yakutlar gibi birkaç küçük topluluk müstesna kahir ekseriyetiyle İslâmiyet’i kabul etmesi bu tabîî eğilimin neticesidir. Gökalp’in Yakutlar hakkındaki düşünceleri bu noktada çok önemlidir. Yakutların, İslâmiyet’e doğru akan tabîî eğilimin dışında kalmalarını, coğrafi mevkilerine bağladıktan sonra, ya İslâmiyet’i kabul edip Türk kalacaklarını ya da Hıristiyanlığa geçip Ruslaşacaklarını, Hıristiyanlığa geçtikten sonra Türklüklerini unutup Slavlaşan Bulgarlar örneğini de vererek ifade

²³ Ziya Gökalp, “Türklüğün Başına Gelenler”, *a.g.e.*, s. 66.

²⁴ Gökalp daha sonraki yıllarda milleti şöyle tarif edecektir: “Millet, lisanca, dince, ahlâkça ve bedîiatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir.” Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Kitaplar-1 içinde), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 184.

etmektedir. Gökalp için Türkleşmek demek aynı zamanda İslâmlaşmak demektir²⁵. Müslüman olmayı Türk kalmanın şartlarından biri olarak kabûl eden bu anlayış, daha sonraki kuşakları da büyük ölçüde etkilemiştir. Bu hususta Bulgarların Hristiyanlaşarak Slavlaşması temsil edici bir örnek olarak Türk-İslâm sentezi çizgisindeki hemen hemen bütün yazarlar tarafından zikredilmiştir.

İslâm milliyetçiliğinin karşısına İslâm ümmetçiliğini koyan Gökalp, millet gerçeğinden hareketle farklı bir ittihâd-ı İslâm modeli tasarlamıştır²⁶. Müslümanların uzak bir istikbâlde siyasî bir birlik teşkil etme ihtimâlini tamamen yok saymamakla birlikte, hazırladığı ümmet programıyla Müslüman milletler için farklı bir yol haritası çizmiş, ümmetçilik ile milliyetçiliği çeşitli âyetlerden de örnekler göstererek telif etmeye çalışmıştır. İslâm dünyasının farklı milletlerden meydana geldiği kabulü üzerine kurduğu ümmet programı, kesinlikle *Üç Tarz-ı Siyaset*'te bahsi geçen ittihâd-ı İslâm dâvâsı değildir. Ümmet mefkûresini fazlaca geniş bulan Gökalp'a göre millet'in bütün diğer içtimâî zümrelere üstün tutulması gerekmektedir: "*Hulâsa kavme, ümmete, devlete, vatana, aileye, sınıfa, hirfet ocağına ilh. mensup ne kadar mefkûreler varsa, cümlesi millî mefkûrenin muavinleridir.*"²⁷

Türk milliyetçiliğinin tarihî gelişimini konu edinen hemen her çalışmada tekrar edildiği üzere Osmanlı Devleti içinde milliyetçilik fikri en geç Türklerde ortaya çıkmıştır²⁸. Bu gecikmede, Türklerin her üçüne birden dâhil olduğu Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük kategorileri arasındaki belirsizlik, küçümsenmeyecek derecede pay sahibi olmuştur. Gökalp, Türk milliyetçiliğinin önündeki bu açmazı "devlet, ümmet, millet" formülasyonu ile aşmaya çalışmış-

²⁵ Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak*, s. 65-66, 67-69, 79-87.

²⁶ Ayrıntılı bir değerlendirme için bakınız: Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlılık ve İslâm-cılık Karşısında Türkkülük*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 179-192.

²⁷ Ziya Gökalp, "Milliyet Mefkûresi", *a.g.e.*, s. 84. Gökalp'ın "bütün mefkûreler, millî mefkûrenin muavinidir." düşüncesi *Üç Tarz-ı Siyaset*'teki "Din-i İslâm büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir... Edyân, ancak ırklarla birleşerek, ırklara muâvin ve hattâ hâdim olarak ehemmiyet-i siyâsiyye ve ictimâiyesini muhâfaza edebiliyor." düşüncesiyle uyum hâlinindedir. Akçura, *a.g.m.*, s. 190.

²⁸ Ziya Gökalp da aynı kanaattedir: "Milliyet mefkûresi ibtidâ gayr-i Müslimlerde, sonra Arnavut ve Araplarda, en nihâyet Türklerde zuhur etti." Bkz. Gökalp, "*Üç Cereyân*", *a.g.e.*, s. 45.

tır. Gökalp'a göre Türklerin millet mefkûresinden kaçınmaları, “*Türklük yok, Osmanlılık var*” demeleri, devlet ile milleti bir mânâda algılamalarından kaynaklanıyordu. Devlete, ümmete ve millete ait mefkûreler başka başkadır ve birbirleri arasında çatışma ve çelişki yoktur diyen Gökalp, bu suretle Türk milliyetçiliğine bir yaşam alanı açıyordu. Türkçülüğün, devletin dağılmasını hızlandıracak yönündeki tenkitlere karşı, Türklük üzerinden yeni bir Osmanlılık modeli tasarlamıştır. Buna göre asır milliyet asrıydı ve milliyet hissini hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkinde duyanlar idare edebilirdi. Türkler kendi milliyetine hürmet etmeye başladıktan sonra diğer kavimlerin milliyetini de muhterem tanıyacak, kendi hak ve vazifelerini tanıdıktan sonra sâir kavimlerin de vazife ve haklarını tâyin edebilecek, milliyet duygularından feragat etmeleri mümkün olmayan dindaş ve devlettaşlarıyla daha güzel anlaşmak yollarını bulabilecekti. Türklük, kozmopolitliğe karşı İslâmiyet ve Osmanlılığın hakikî istinatgâhıydı²⁹.

Gökalp'ın Türkleşme teorisi, Tanzimat'a ve Osmanlı içtimâi, iktisadî ve siyasî yapısına yönelik iki ciddi tenkit üzerine kuruludur. Evvelâ esas gayesi bir Türk-İslâm harsı vücuda getirmek olan Gökalp, tabii olarak kozmopolitliğin muarızıdır ve Tanzimatçı muâsırlaşma cereyanına, kozmopolitliği sebebiyle karşı çıkmaktadır. Tanzimatçıların, Osmanlılık siyaseti Türklük hakkında zararlı neticeler vermiştir. İkinci olarak Osmanlı siyasî, içtimâi ve iktisadî yapısı içinde Türklüğün konumunu sorgulamıştır. Asker, memur ve köylü sınıflarından ibaret kalan Türkler, millî iktisatlarını kurmalıydılar. Kozmopolit Osmanlı merkez yönetimi, Türklüğü dışlamış ve hakir görmüştü. Millî hayatı kurmak, bir Türk-İslâm harsı vücuda getirebilmek ve Türklüğün millî mefkûresini bulmak için millî tarihe ve halk edebiyatına dönmek iktizâ etmekteydi. “*Bir milletin hatıraları, an'aneleri*” ve Türklük tarih ile yaşayan halk kültüründen çalışılmıyordu³⁰.

²⁹ Gökalp, “Üç Cereyân”, *a.g.e.*, s. 45-47; Gökalp, “Türklüğün Başına Gelenler”, *a.g.e.*, s. 65.

³⁰ Gökalp, “Üç Cereyân”, *a.g.e.*, s. 46-47; Gökalp, “An'ane ve Kaide”, *a.g.e.*, s. 54-55; Gökalp, “Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi”, *a.g.e.*, s. 59-60; Gökalp, “Türklüğün Başına Gelenler”, *a.g.e.*, s. 61-64.